

S.E. MALOV'UN ETNOGRAFYA ARAŞTIRMALARI*

S.M. ABRAMZON

Eski çağ ve günümüzün Türk dillerinin erbabı ve araştırmacısı olan Sergey Efimoviç Malov aynı zamanda tam anlamıyla bir etnografya uzmanıydı. Fakat ilmi çalışmalarının bu yönü maalesef henüz incelenmiş değildir. Bununla birlikte basında, etnografya ile ilgili materyallerin S.E. Malov tarafından araştırmaların gidişatı sırasında, yani paralel olarak, imkanlar çerçevesinde toplandığı yönünde görüşlerin yansıdığı söyleyebiliriz. Bundan, onun etnografya ile ilgili konulara özel ilgisinin olmadığı yönünde bir sonuç çıkarabiliriz. Fakat böyle bir yaklaşım çok yanlış olacaktı. İlim adamının etnografyaya olan derin ilgisi kendi kayıtlarında bulunan ifadelerinden en iyi şekilde anlaşılmaktadır. 1901 senesinde, henüz öğrencilik yılları sırasında, Kazan vilayetine bağlı Sviyajsk bölgesinde bulunmuş ve bizzat kendisinin belirttiği gibi, “Tatarların dil ve yaşam tarzlarını öğrenmek amacıyla”¹. 1908 senesinde, Tomsk vilayetinde yaşayan Kuznetsk Tatarlarının lehçelerini öğrenirken, S.E. Malov, kendi ifadelerine göre, 15 türlü âdeti tasvir etmiş, halk inanışlarını, efsanelerini toplamış, 752 adet Tatarın kendi adlarını, köy, ay, gün v. s. adlarını kaydetmiştir². Ve nihayet, Uygurlara olan 1913 tarihli seferinde S.E. Malov, “Uygur dilinin fonetiği ve etnografyasına özellikle ağırlık verdiğini kaydeder”³.

Etnografya uzmanlarının S.E. Malov'un çalışmalarına defalarca müracaat etmeleri ve çok sayıda atıfta bulunmaları müellif tarafından yapılan etnografik araştırmaların ilmi açıdan ne kadar değer taşıdığına göstergesidir. S.E. Malov'un Türk halklarının etnografyasına adanmış olduğu çalışmaların çekim gücü peki nedir? Her şeyden önce, onların paha biçilmez, orijinal etnografik kaynak meziyetini taşıdığına söyleyebiliriz. S.E. Malov'un, kendi çağına göre yeni materyalleri içeren, geniş imî kapasitesi ile ayırıcı, çalıştığı alanla alâkalı yayın ve araştırmaları, günümüzde bile kendi değerini kaybetmemiş durumdadır. Bu çalışmalarda bazı Türk halkların çok az araştırma yapılan yönleri aydınlatılmış ve etnografya gerçeğinin coğrafya çerçevesi genişletilmiştir.

Eğer S.E. Malov'un etnografya ilgisinin profilini çizmemiz gerekirse onu Türk halklarının manevî kültürü üzerine etütler şeklinde karakterize edebiliriz, nitekim çalışmalarında inanç yönüne ağırlık vermiştir. Ve bu durum rastlantı değildir. S.E. Malov'un ilim adamı olarak yetişmesi, araştırmalarında Türk halklarının özellikle manevi yaşantılarına, onların folklor ve inançlarına, halk bilgisi, örf ve adetlerine çok önem veren V.V. Radloff'un bizzat etkisiyle olmuştur. V.V. Radloff'un yöneticisi olduğu İlimler Akademisinin Antropoloji ve Etnografya Müzesiyle sıkı işbirliği içerisinde olması, ve en nihayetinde adı geçen kurumda görevli, teorik etnografya ve ilkel inançlar alanında çalışmalarıyla ünlü Rus etnografyacı L.Y. Şternberg'le girmiş olduğu diyalogların neticesinde S. E. Malov'u halkın manevî kültürüne canlı bir şekilde ilgi duymaması ya da bahsi geçen ilmî münasebetlerin Malov üzerinde böyle bir merak

* *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, 1975, s.12-25.

¹ S.E. Malov. Şaman taşı “yada” Batı Çin Türklerinde. – SE, 1947, No:1, s. 151

² Şarkiyat Fakülte öğrencisi S. E. Malov'un seferi hakkında rapor. – İRKSA. No:9. 1909, s. 35; ve bk.: S.E. Malov. Tomsk vilayetinin Kuznetsk bölgesinde yaşayan Türk halkında şamanizm hakkında bir kaç söz. – C. S. Sene 18. Baskı 2-3. 1909, s. 38 – 41.

³ S. E. Malov. Uygurlara olan ikinci sefer hakkında rapor. – İRKSA. Ser. 2 No:3, 1914, s. 86.

uyandırmaması kaçınılmazdı. S.E. Malov'dan önce Doğu Türkistan'ın, özellikle Gansu bölgesinde yaşayan Türk halklarının yaşam tarzlarını, folklor ve inançlarını araştırmak amacıyla çalışmalar yapan Rus gezgin ve ilim adamları olmuştur, bunlar: G.N. Potanin, Y. Pantusov, S.F. Oldenburg, N.F. Katanov'dur. S.E. Malov'un, bu sıralamada ismi en son zikredilen ilim adamının çalışmalarına özel bir teveccüh ve saygı dolu ilgisi vardı.

S.E. Malov ilgi alanıyla alakalı olarak yukarıda bahsedilenlere biraz değişik etnografya problemlerini de ekleyebiliriz: Kazan Tatarların kökenleri, onların diğer Türk halklarıyla, Kamsk-Volga Bulgarlarıyla bağlantıları v. s., genel olarak Volga bölgesinde yaşayan halkların etnogenez problemiyle ilgiliydi. S.E. Malov defalarca bu tür konularla ilgili çalışmaları, eleştiri yazılarıyla aydınlatarak onların değerlendirmesini de yapardı⁴.

İlim adamı, bu günlerde de güncelliğini yitirmeyen Türk halkların dinî hayatları ile alakalı düğüm sorun olan Şamanizm meselesi üzerine de yoğunlaşmıştır. 1912 senesinde "Sarı Uygurlarda Şamanizm'den Kalıntılar" adlı mükemmel yazısından dolayı Rus Coğrafya Cemiyetinin Etnografya Bölümü tarafından Gümüş şeref madalyasıyla ödüllendirilmesi rastlantı değildir.

S.E. Malov kendinden öncekilerin yaptıkları gibi değişik muhtevalı materyalleri topladı: şaman taşı "yada" merasimi hakkında, örf adetler, halk inanç ve belirtileri hakkında; Doğu Türkistan'daki erkek ve kadın isimlerini, nehir ve dağ adlarını, yer adlarını, lakap ve bunun semeresini görmüştür. İlim adamı, gezi çalışmaları sırasında etnografların kullandıkları genel metotları kullanmıştı. Bizzat incelemelerde bulunmuş ve bilgili insanlarla görüşmüştü. Gezi çalışmaları hakkında olan raporlarında, araştırdığı halkların bayram merasimleri ve dinî ibadetlerinden bahsettiği gibi, yaşam tarzları hakkında da defalarca kendi incelemelerinde bahsetmiştir. S.E. Malov'un Uygurlardaki Şamanizm hakkında bir çok yazıda yayınladığı benzersiz bilgiler, genel olarak, şamanların "ibadet" merasimlerinde bulunmak suretiyle, müşahedeye dayanarak yazılmıştır.

Henüz öğrencilik yıllarındaki gezilerde, geleceğin ilim adamı S.E. Malov pratik etnografya araştırmalarının metodolojisini öğreniyor ve geliştiriyordu. S.E. Malov, 1909 – 1911 tarihleri arasında Asya'nın derinliklerine; Sarı Uygurlar ve Salarlar'ın arasına saygı duyulması gereken bir cesaret örneği göstererek çıkmış olduğu ilk ilmî gezisinde koyduğu hedeflere ulaşmış ve bunun semeresini görmüştür. İlim adamı, gezi çalışmaları sırasında etnografların kullandıkları genel metotları kullanmıştı. Bizzat incelemelerde bulunmuş ve bilgili insanlarla görüşmüştü. Gezi çalışmaları hakkında olan raporlarında, araştırdığı halkların bayram merasimleri ve dinî ibadetlerinden bahsettiği gibi, yaşam tarzları hakkında da defalarca kendi incelemelerinde bahsetmiştir. S.E. Malov'un Uygurlardaki Şamanizm hakkında bir çok yazıda yayınladığı benzersiz bilgiler, genel olarak, şamanların "ibadet" merasimlerinde bulunmak suretiyle, müşahedeye dayanarak yazılmıştır.

Çalışma gezileri sırasında S.E. Malov'un sabit yerde çalışmalarıyla (1910 - 1911) gezilerin akıllıca bütünleştirilmesi verimliliği arttıran en büyük etkenlerden idi: Uygur köylerine, manastırlarına geziler, oralarda iki-üç günden iki haftaya kadar ikamet etmesi. vb.

Gezi çalışmalarındaki metotlarından bahsetmişken, S.E. Malov gerçek bir etnografyacı olarak, Rusların Orta ve Doğu Asya'yı inceleme komitesinin vermiş olduğu göreve istinaden altı etnografya koleksiyonunu toplamış ve bu materyalleri 1911, 1912 ve 1914 tarihleri arasında Sen. Petersburg şehrinde bulunan Büyük Petro adındaki antropoloji ve etnografya Müzesine teslim etmiştir. Toplanan eşyalardan bir kısmı halen müzede sergilenmektedir.

⁴ N. V. NIKOLSKI'yin "Kıpçaklar ve Tatarlar" adlı bildirisi üzerine konuşma. – İOAİEK. Cilt 30. Sayı 2. Genel toplama protokolleri. Kazan, 1919, s. 8; N. V. NIKOLSKI'ye yönelik [Eleştiri yazısı]. Volga bölgesinde yaşayan halklar hakkında derleme. Kazan. 1920. – İSVAEİ. Cilt 2. 1920, s. 138-143; V. F. SMOLİN'e yönelik [Eleştiri yazısı]. Kamsk-Volga Bulgarların kökenleri meselesiyle ilgili. Kazan. 1921.-KVV. 1922, No: 2; Volga bölgesinde yaşayan Tatarlar konusuyula ilgili SSCB İlimler Akademisinde konuşma (bk.: Kazan Tatarların kökenleri. Kazan, 1948, s. 116-119).

Koleksiyonda bulunan eşyalar Gansu bölgesinde yaşamış sarı Uygurlara (66 numara, 93 adet eşya), ve Doğu Türkistan Uygurlarına⁵ (11 numara, 15 eşya) aittir, Salarlarla ilgili (6 numara, 8 eşya), Tangutlarla ilgili (2 numara, 3 eşya) ve Çinlerle ilgili (18 numara, 31 eşya). Günümüzde bahsi geçen müzede toplam olarak S. E. Malov tarafından toplanan⁶ yüz elliyi aşkın parça bulunmaktadır. En büyük ilgiyi, kuşkusuz Sarı Uygurlar, Salarlar ve Doğu Türkistan Uygurlarına ait parçalar uyandırmaktadır etmektedir.

Sarı Uygurlardan toplanmış koleksiyon içerisinde bayan giysisi ve süs eşyaları, gelin yüz örtüsü, üzerinde 30 tane kavkı dikilmiş kurdele (*тундесык*), (bu parçayı bayanlar evliliğin ilk gününde takar ve o günden itibaren sırtında sürekli olarak taşırlardı), mavi kumaştan yapılmış ve üzeri mercan ve gümüş tokalarla süslü göğüs takısı (*кын*), torbacıklar şeklinde dikilmiş, bayan kostümüne ait eşyalar v. s. vardı. Erkek elbise takımı ve şapka (*нөрүк*), tütün ürünlerini içmede kullanılan eşyalar, ev eşyaları, özellikle işlenmiş deriden ve koyunun boyun derisinden yapılmış, süt ve yağ türü malzemeleri muhafazasında kullanılan kaplar; kült eşyaları: lamaların sanemhanede kullandıkları (kavrulmuş ve ezilmiş buğdayı muhafaza edilmesi için deriden yapılmış) torbalar; ay bayramında sanemhaneye getirdikleri ekmeğe, Uygur sanemhanesinden ahşapta işlenmiş Tanrı tasviri, üzerinde Tibet yazıları bulunan tahta, ibadet tekeri (*хурде* veya *хурту*), davul; Uygurların birbirini ziyaretleri esnasında hediye eşyaları olarak kullandıkları renkli bayan eşarpları vardır.

Sarı Uygurların şaman kültürüyle ilgili eşyalar çok özel bir değer taşımaktadır. Bu eşyalar: Küçük dal şeklinde olup bantlarla süslü, yünle ve renkli kumaşla sarılmış ince dallı ve yere saplanan dört tane çubuktan oluşan kutsal ağaç *jaxka*, oymalı ağaçtan yapılmış ve Şamanlar'ın arınma amacıyla kullandıkları üç adet kaşık (*чок каздык*), zilli def tokmakla birlikte, at kılından yapılan ve rengi siyah olan Şamanların saç örgüsü, "kırmızı dil" (kırmızı ve mavi kağıt kumaştan dikilmiş şeritler), koyun kemiği (*үота*), yünden yapılmış şaman çantası (*торвун*)⁷, iki adet çubuk (Şamanların kurbanlık koyunun kafasına batırdıkları şey (*суреи*), tahta sapana sarılmış yün tutamıdır. Bununla birlikte sergilenen eşyalar içerisinde ev işleri ve avda kullanılan aletler de bulunmaktadır.

Salarlarla ilgili koleksiyon bayan eşyaları ve çocuk ayakkabısından oluşmaktadır.

Doğu Türkistan Uygurlarına ait eşyalar yeterince büyük ilgi görmektedir. Onların içerisinde çalgı aletleri: altı telli *tambur*, iki telli *dutar*, def (hepsi Kaşgar'dan) ve yaylı *gırcak* (Hamiden); kült eşyaları: Siyah renkli kağıt kumaştan kefen (*кпян*), dilencilik (*дивонэ*) yapanların kullandıkları tokmak (*санаи*, Turfan şivesinde: *шакак-шукук*). Şaman kültürüne ait eşyalar önem taşımaktadır: a) Beyaz sert kumaşla, beyaz ve renkli mendillerle örülmüş "bayrak"⁸, b) Şamanların ibadetlerinde kullandıkları bez parçalarından örülmüş örgü, kurdele (*нурт*); c) (Piçan şehrinde) şamanların kullandıkları kılıç.

Tangut koleksiyonu, Tangut lamasının yüzünün üst kısmını kapatan örtüden (*домра*), boyalı insan kaval kemiğinden (*tang. скандун*) yapılmış flütten (kamçıyla birlikte) oluşmaktadır.

⁵ Onlar toplu olarak "Türkler" diye bahsedilmiştir

⁶ 1873, 1874, 1875, 1876, 2012 ve 2337 No'lu koleksiyonlar. Sergilenen eşyaların genel kısmı vakıflarda bulunmaktadır. Tüm koleksiyonlar Leningradtaki SSCB İlimler Akademisine bağlı Etnografya Enstitüsü Yabancı Asya sektörünün denetimi altındadır.

⁷ 2337 No'lu koleksiyonda tasvir edilip şaman çantasında bulunan eşyalar bulunmamaktadır (koyun, at ve inek dişi ve yünü, ineğin toynağı, koçların boynuzları, devenin dişi), ve siyah kumaş parçası (*нара*). Bk. : S. E. Malov . Uygurlara İkinci Seyahat, s. 86.

⁸ Bk.: S.E. Malov . Doğu Türkistanın Sartlarında Şamanizm. – SMAE. Cilt 5. Baskı 1, 1918, s. 6.

Çin koleksiyonunda ise: Nargile, bakır aynalar, (Urumçi'de satın alınan) eski çağlara ait örme zırh gömlek, (Suçcou şehrinden) Ay takvimiyle sekizinci ayda dolunay bayramında yapılan ve kendisine tapınılan yuvarlak pide, işlenmiş ahşap sunak – Tszi-vey'in adını bildiren hiyeroglif yazıları bulunan tablo, bulunmaktadır.

Araştırmacının, getirmiş olduğu etnografya ile ilgili sergi eşyalarına ne kadar önem verdiğini, “Doğu Türkistan Sartlarında Şamanizm (Antropoloji ve Etnografya Müzesindeki Doğu Türkistan koleksiyonuyla ilgili açıklamalara yönelik)” başlığı adı altındaki makalesinden anlamak mümkündür.

S.E. Malov, pratik çalışmalara çok iyi hazırlanmış birisi olarak, sistematik olarak etnografik objelerin resimlerini çekiyordu. 1909 senesinde henüz öğrenciyken, 1908 yılının yaz aylarındaki Tomsk, Çulımsk ve Kuznetsk “Tatarlarına” olan araştırma seyahatinden sonra, Antropoloji ve Etnografya Müzesine, şu an müzenin Sibirya bölümünde muhafaza edilen (koleksiyon No: 2895), 45 resim teslim etmişti. 1914 senesinde S.E. Malov tarafından müzeye 382 fotoğraf karesinin negatifleri teslim edildi (koleksiyon No: 2895). Bu fotoğraf karelerinde Uygurların tipleri, onların barınakları, örf-adetleri, mabetleri v.s. çekilmişti. 1921 senesinde ise 83 negatif teslim edildi (koleksiyon No: 2820).

Bütün bunların üzerine S.E. Malov'un arkeolojik parçaları da koleksiyon halinde topladığını eklememiz gerekir. İlim adamı K. Yakutsa tarafından tasarlanmış programa göre antropolojik ölçmeler de yapıyordu.

S.E. Malov'un etnograf kimliği, araştırmalarında yansıyan iki yönünü aydınlatmasaydı müellifi eksik takdim etmiş olurduk, bunlar: Beyan edilen olaylara tarihî yaklaşım ve kıyaslamalı-etnografik materyalin katılımını sağlamaktır. Daha Sarı Uygurlardaki Şamanizm hakkındaki incelemelerinde, araştırmacı, Çin tarihçilerinin, bugünlerin Sarı Uygur ecdatları olan “gao-güy” halkının, şaman bayanlarından bahsettiklerini belirtir⁹. Daha sonra, “yada” taşı hakkındaki makalede, M.F. Köprülüzade'nin yazdığı bilgilere ek olarak, K. Brokelman'a atıfta bulunarak “yada” hakkında daha da erken olan VII. yüzyıla ait bilgileri sunar. VIII – IX yüzyıla ait Türk el yazısı fal kitabında bulunan bulut ve yağmur hakkındaki bir şiirden alıntı yapar, sonraki asırlara ait ve Orta Çağ kaynaklarında bulunan bilgileri sıralar¹⁰.

Tam bir kategori adamlar olup, irrasyonel kökene ait, hava büyücülerin çok eski “uzmanlar” olduğunu söyleyebiliriz. “Doğu Türkistan Sartlarında şamanizm” adlı makalede S. E. Malov şöyle yazar: “*Türkistan'ın her yerinde değişik türlü falcı ve kahinler çoktur*”. Yazısının devamında ise onları sıralar: *палчы (palçı) veya раммалчы (rammalçı)* “kitaba göre fala bakanlar”; *мадугар (fars.)*, “kağıtlarda yazılan değişik türlü duaları kullanan falcılar”; falcı, “aşıklar için gerekli şahıs, onlar ona kendi sırlarını bildirirler”; *азайм-хан, дуга-хан*, “def çalmayan ve başka çalgı aletleri kullanmayıp kötülükleri dualarıyla önleyen”; *жадачы*, “yağmuru çağırabilen, sağanak halinde yağmurları durdurabilen, dolu ve karı büyüleyen”¹¹; *чиракчи, бежимчи ve чүмекши*,

⁹ S. E. Malov. Sarı Uygurlardaki Şamanizm Kalıntıları. – JS. sene 21, Baskı 1, 1912, s. 62, örnek 2.

¹⁰ S. E. Malov. Şaman Taşı “Yada”, s. 152. Maalesef, S. E. Malov “yada” taşı ve Altay bölgesinde yaşayan halkların kültürüyle ilgili özel çalışmadan haberi olmamıştır: F. ANDRIAN. Über den Wetterzauber der Altaier. – “Correspondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte”. 1893, No: 8. Bu çalışma hakkındaki bilgileri bana ulaştıran L. P. ПОТАПОВ'a şükranlarımı bildiririm.

¹¹ DTS, s. 247 (MK işaretli, Cilt III, s. 159,307): *jat* ‘yağmur ve rüzgar çağırmasıyla ilgili büyü’, *jatçı* ‘büyücü’, ‘sihirbaz’.

“küçük törenler yaptıkları esnada aynalı lamba ve su dolu fincana bakarak gaipten haber veren falcılar”¹².

Bu tür “uzmanlar” Altay halklarında da mevcut idi. V.İ. Verbitskiy, onları “Altay kahinleri” diye adlandırır, ve aşağıdaki gibi sıralar: 1) *рымчи*, “trans haline girip acı çekerek mahrem şeyleri görebilen ve gelecekte haber verebilen”; 2) *тельгочи*, “falcı”; 3) *ярынчи*, “kürek kemiğini yakarak büyü yapan”; 4) *кол-күрөэчи*, “el hatlarına göre fala bakan”; 5) *ядачи*, “yada-taş” aracılığıyla hava durumunu kontrol edebilen şahıs”¹³.

Kırgızlarda da eskiden kahinler (*сынчы*), yağmur çağırıcılar (*жайчы*), hava durumu kahinleri (*эсенчи*), taş veya karaca kemiği ile fala bakanlar (*төлгөчю*), koyun kürek kemiği üzerinden fala bakanlar (*далычы*), hamile kadınlardan kötü ruhları kovanlar (*кучу*) vardı v. s.¹⁴

Sovyet Birliği etnografya arasında “uzmanların” dinî hayatta ne tür yer aldıkları konusunda oy birliği yoktur. Bazılarına göre, onlar şamanların öncelleridir, başkalarına göre, “yoldaşlarıdır”, üçüncülerine göre, “şaman fonksiyonların farklılaşmasının neticesidir”. Her durumda da, onlar dinî düşüncenin ilk evrelerindeki ortaya çıkan “profesyoneller” idi.

S.E. Malov’un çalışmalarını, Eski Çağ Çin yazıtlarının “olağanüstü özellikleri taşıyan”: Rüzgar ve yağmurları çağırabilen Türk-tüğü İçini-nişidu¹⁵ ve Orta Asya’nın Kan bölgesinde, “on birinci ayda def eşliğinde oynayıp soğuk isteyerek ve birbirine su döküp eğlenenler” (VII y.y.)¹⁶ hakkındaki yazılarıyla, aydınlığa kavuşturmamız yerinde olur. Söylenece, Van Yan-de’nin 981 – 984 yılları arasında Tufan emirliğine ziyaretleri sırasında kayıt defterine kaydettiği bilgileri de eklememiz gerekir. O, yerli halkın gümüş veya pirinç levhadan küçük boru yapıp onları suyla doldurduktan sonra birbirine su sıçrattıklarını, hatta döktüklerini kaydeder¹⁷. Kazan Tatarlarının buna benzer adetleri hakkında S. E. Malov bizzat kendisi de yazmıştır: “*kalan gün boyu gençler sokaklarda gördükleri her insana su dökerler. Bu törenle birlikte kurban lapası, şamanların kuraklık zamanında yağmur indirme araçlarından idi*”¹⁸.

Yukarıda bahsedilen sefer defterinin tercüman ve yorumcusu olan A.G. Malyavkin, Syan Da adlı Çin tarihçisinin bilgilerini sunar. “Kuçe’de (Doğu Türkistan) 7. ayın 1-7 tarihleri arasında *su-mo-çce* adlı dans yapılırdı, o esnada da birbirine su dökerlerdi. Ritüel karakterli bu oyun, daha nemli ve serin *in-tsi* adlı havanın gelmesine vesile yapılırdı. A. G. Malyavkin, tanınmış tarihçi LYU MAO-Tsay’ın bunun İran kökenli olduğuna dair görüşünü belirterek, “tüm törenin de İran kökenli olduğunu” fark etmektedir¹⁹. Eski Çağlarda yaşamış Türklere İran etnosunun etkisi hakkındaki S. E. Malov’un görüşlerini tarihî vesikalar açık bir şekilde tasdik etmektedir²⁰.

Doğu Türkistan halkında, günümüze daha yakın zamanda, bu tür eski adetlerin muhafaza edilmesi hakkındaki yazıları XVI-XVIII yüzyıllara ait Fars kaynaklarında da

¹² S.E. Malov . Doğu Türkistanın Sartlarında Şamanizm. s. 4.

¹³ V.İ. VERBİTSKİY. Altay Yabancıları. – Etnografya Makaleler ve Araştırmalar Külliyyatı. M., 1893, s. 45.

¹⁴ S.E. ABRAMZON. Kırgız Halkının Kültürü Hakkında Deneme. Frunze, 1946, s.

¹⁵ N.Y. BİÇURİN. (YAKİNF). Orta Asyada Eski Çağlarda Yaşamış Halklar Hakkında Bilgiler Külliyyatı. Cilt 1. M. - L., 1950, s. 221-222.

¹⁶ Aynı yerde. Cilt 2, s. 310 – 311.

¹⁷ Bak.: A. G. MALYAVKİN. IX-XII y. y. Uygurların Tarihleri Hakkında Materyaller. Novosibirsk, 1974, s. 89.

¹⁸ S.E. Malov . Şamanların Taşı “Yada”, s. 151

¹⁹ A.G. MALYAVKİN. Uygurlar Tarihi Hakkında Materyaller, s. 168.

²⁰ S.E. Malov . Şamanların Taşı “Yada”, s. 154

bulmaktayız. “Ziya-ul Kulüb” ve “Anis-at Talibin” eserlerinde, büyük zatların adlarını vesile yaparak veya nehrin baş ucunda kurbanlık koyun keserek kuraklıktan yerli halkı “kurtaran”, sufi şeyhi Hoca İshak’tan bahsedilir²¹.

S.E. Malov’un “yada” taşı hakkındaki yazıları incinlediği takdirde ortaya şöyle bir sonuç çıkıyor, hava durumunu değiştirme, yağmur indirme töreni ve merasiminin şaman kökenli olduğunu, sembolik olarak kabul edebiliriz. Fakat ilim adamının tercüme ettiği “risale”, büyük olasılıkla, “yada” taşıyla ilgili büyü karakteri taşıyan tören ve merasimlerin temelinde şamanlar öncesi doğa kültü yatmaktadır. Şüphesiz, bu külte semaya tapma, bulutlara, şimşek ve yağmur getirenlere yöneliş, “yada” taşını nehrin tenha yerine bırakma veya dibine atma v. s.²² Dinî düşüncelerin belirli gelişim aşamasında, doğa kültürüyle ilgili Şamanizm’le ortaya çıkan görüşler ve merasimler, dünya görüşü ve ritüellerine (dinî tören, ayin) dahil edilmiştir. Fakat bu dünya görüşü ve ondan çıkan törenler bir taraftan Ön Asya (kısmen Orta Asya), diğer taraftan, S.E. Malov’un dikkatini çeken törenler yönünden gelişmiş, İslamiyet’in (ve bununla birlikte sufiliğin) yaygınlaşmasını da ekleyebiliriz²³.

Böylece, “yada” taşına ait dinî tören ve düşünceler devri çok karışık bir hal almış durumdadır. Fakat bu dinî ana fikrin temelinde sadece yıldız kültürünü ihtiva eden doğa kültü olabirdi.

S.E. Malov’un kendi eserlerinde kullandığı tarihî karakterli kıyaslamalar ikna edici ve çok önem taşımaktadır. Sarı Uygulardaki Şamanizm hakkındaki makalesi özellikle onlarla yüklüdür. Araştırmacının Yakut etnografya materyallerine çok sık baş vurması dikkat çekicidir. Şu bir gerçektir ki, şamanı Yakutlar ojuun diye adlandırır, Doğu Türkistan Uygurlarında²⁴ ve etnik bileşimi içerisinde “Uygur” grubu olan Kırgızlarda şaman ayini da oюн adını taşıyordu, yani “oyun, eğlence” (Horezm Özbeklerinde de aynı ad taşıyor). L.P. Potapov’un fikrine göre bu, Türk milletlerin oluşmasında, ilaveten Yakut ve Kırgızların etnik içeriklerinde, Orta Çağ Uygurların belirli rol oynadıkları yönünü anlatması açısından da iyi bir etnogenetik sinyaldir²⁵.

S.E. Malov’un, Sarı Uygurlar ve Doğu Türkistan Uygurlarındaki Şamanizm’le ilgili önemli araştırmalarına yönelerek araştırmacının dikkat ettiği noktanın altını çizmek gerekir: Sarı Uygurlar önceden Budizm dinine tâbi idiler. Doğu Türkistan Uygurları ise İslam dinine tâbi idiler. Resmî dinî tabiyetleri içerisinde olan bu ayrım, her iki tarafta da, Şamanizm kalıntılarının modifikasyonuna sebep olmuştur. S.E. Malov’un belirttiği gibi, Şamanizm’in el yazılarında yerleşmesi ve Doğu Türkistan Uygurları arasına İslamiyet’in yaygınlaşması Şamanizm’e uzun ömür temin etmiştir.

²¹ Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi Hakkında Materyaller. M., 1973, s. 181, 192.

²² Tuva’lıların görüşüne göre, hava durumunu *cam mau* adlı taşla müdahale edilebilir. Yağmur çağırılması gerekirken, taşı nehre indirmek ondan sonra ise ıslak taşın sularını yukarıya doğru sıçratmak yeterlidir. Eğer taş nehirde bırakılırsa o nehir solar. (Bak.: L.P. POTAPOV. Mongun-Tayga ve Kara-Holya Bölgelerindeki Tuvalıların Etnografyaları Hakkında Materyaller. – Arkeoloji-Etnografya Gezi Heyetinin Çalışmaları. Cilt 1 M. - L., 1960, s. 236).

²³ S.E. Malov . Şamanların Taşı “Yada”, s. 154

²⁴ S.E. Malov . Kendi çalışmalarında onlar “sartlar” diye adlandırır.

²⁵ S.M. ABRAMZON. Kırgızlar ve Onların Etnogeneti ve Tarihsel-Kültür Bağları. L., 1971, s. 314-315; T. D. BAYALİYEVA. Kırgızlarda İslamiyet Öncesi İnançlar ve Onların Kalıntıları. Frunze, 1972, s. 124, 147; L.P. POTAPOV. [Eleştiri yazısı] T.D. BAYALİYEVA’nın Kırgızlarda İslamiyet Öncesi İnançlar ve Onların Kalıntıları. Frunze, 1972. -SE. 1973, No:5 adlı eserine; G. P. SNESAREV. İslamiyet Öncesi Horezm Özbeklerinde İnanç ve Törenler. M., 1969, s. 48; S. OLDENBURG. Kuçardaki Peri-hon ve Dua-hon’lar Hakkında Kısa Notlar. -SMAE. Cilt 5. Baskı 1. 1918.

“Şamanizm’in İslamiyet’le bağlantısı,-diye yazmaktadır: “Şamanizm’in Sart-Müslümanlar arasında hayatını devam ettirmesinin bir sebebidir. Şamanizm İslamiyet’le temas ettiği zaman, ondan bir çok şeyi almakla ve böylece kendi geleceğini temin etmek için acele etmiştir”²⁶.

Bilinen manada bu tür uyarılar, Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlardaki Şamanizm kalıntılarına da götürülebilir. Burada, Şamanizm varlığını sürdüren din – Tibet-Lama türündeki Budizm’e adapte olmuştur, hatta Budizm varlığını sürdüregelen bazı Şaman gelenekleriyle kaynaşıp, bazı yönlerini benimseyerek onun kalıntılarının muhafaza edilmesinde büyük rol oynamıştır. Bu yönde Sarı Uygurlarla Tuvalılar arasında bir benzerlikten söz edebiliriz. L.P. Potapova ve V.P. Dyakonova’nın, Sarı Uygurlar gibi önceden Lamaizm’e bağlı olan Tuvalıların arasında yapmış oldukları etnografya araştırmaları sayesinde, Sarı Uygurların dininde karışık yönlerini daha iyi anlayabiliriz. Tabii ki, Tuvalılar ve Sarı Uygurların şaman kültürleri arasında tam veya baya benzer yönlerden söz etmek çok erkendir. Henüz Tuvalıların Şamanizm’i hakkında tüm materyaller yayınlanmış değildir; dağ bölgelerinde yaşayan Sarı Uygurların Şamanizm’i hakkındaki materyaller de yayınlanmış değildir. Uygurların Şamanizm’i hakkında yazılanlara, “benim bir çok ilavem olmuştur, diye yazıyor Malov . “Kendi makalemde, dağ bölgesinde yaşayan Uygurlarda, vadilerde yaşayanlara nazaran, Şamanizm kalıntılarının daha güçlü olduğuna dair yapmış olduğum tahminler doğrudur. Ben, Şaman ayin ve törenlerini yeterince ayrıntılı inceledim”²⁷.

Bununla birlikte, Tuvalılar ve Sarı Uygurların kültürlerinde, evcil hayvanların tanrıya adanmalarında “ыдыкы”, ve gömme merasimlerindeki benzerlikten söz edebiliriz. Kısmen de böyle benzer yönler, Tuva Şamanlarının ve Sarı Uygurlardaki ölenin adını zikretmemeyi de dahil edebiliriz (ikincilerde adının yerine bazen күн çырчы “güneşi gören” sözleri eklenirdi)²⁸. Atı “ıdık” yapma törenini L. P. Potapov anlatırken şunları belirtir: Tuvalılar bu töreni ev sahibi ağır hastalığa yakalandığı zaman yaparlar, “ıdık”-at yünden yapılmış küçük yün halı üzerine getirilir, üç defa ardıçla tütsülenir, bacak ve toynakları yağlanır v. s. , her defasında “ıdık”-atı hasta sahibinin hastalığını üzerine alması için yalvarırlardı²⁹. Sarı Uygurlarda şaman ayinlerinde, ev kapısının önünde temiz keçe serilir, üzerine de eyerli at veya koyun getirilirdi. Şaman onları kokulu tütsüler yakarak “kutsallaştırırdı”. Sema Tanrısına genellikle (Tuvalılarda olduğu gibi) sarışın at adanırdı. Kadınlar bu atlara binemezlerdi (Tuvalılarda “ıdık” olan ata da kadınlar binemezdi)³⁰. Bu tür benzerliklerden daha çok örnek getirilebilir. Bunun açıklaması, bu milletlerin sadece dinî sistemlerinin yakınlıkları değil, bununla birlikte etnogenetik bağlarının olması şeklinde açıklanabilir³¹.

Aynı zamanda Doğu Türkistanlı Uygurlardaki Şamanizm’i Orta Asya ve Kazakistan’daki Şamanizm’den ayrı incelemek lazım, çünkü her iki tarafta da İslamiyet’le kaynaşmış Şamanizm’le karşılaşırız. Harezmi Özbeklerinin inanç ve törenlerinde Eski İran köklerini bulan G.P. Snesarev’in araştırmaları, Orta Asya ve

²⁶ S.E. Malov. Sartilarda Şamanizm, s. 2,16.

²⁷ S.E. Malov. Uygurlara Olan İkinci Sefer Hakkında Rapor, s. 86. Gerçek makalede S.E. Malov tarafından toplanan, SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Arşivinde el yazma nüshası şeklindeki materyaller kullanılmamıştır.

²⁸ V.P. DYAKONOVA. Tarihsel-Etnografik Kaynağı Olarak Tuvalıların Gömme Merasimi. L. , 1975, s. 52; G. G. GULBİN. Sarı Uygurlarda Gömme Merasimi . – SMAE. Cilt 7, 1928, s. 206 (yazı S. E. Malov ’un materyalleri kullanarak yazıldı).

²⁹ L.P. POTAPOV. Tuvalıların Halk Yaşam Tarzları Hakkında. M. , 1969, s. 363-364.

³⁰ S.E. Malov. Sarı Uygurlarda Şamanizm Kalıntıları, s. 70, 73.

³¹ L.P. POTAPOV. Denemeler, s. 57.

Doğu Türkistan milletlerinde Şamanizm genetik kökenlerinin aynı olduğuna dair görüşü güçlendiriyor. O bölgelerde Hint-Avrupa dil grubuna mensup değişik milletler yaşıyordu: Sak, Sogd, Tohar ve başka dillerde konuşur ve yazarlardı³². Bu karışık etnik ortamda bu kökler ortaya çıkabilirdi. İşte bundan dolayı Özbek, Kırgız, Kazak, Tacik ve Doğu Türkistan'daki Uygurlarda şaman ruhları, Şamanizm'e dair sıfatlar ve Şaman ritüelleri ile alâkalı bir çok benzerlik bulmak mümkündür³³.

Ama, S.E. Malov'un incelediği (Doğu Türkistan ve Gansu bölgelerindeki) iki Uygur grup hakkındaki araştırmalarına dönersek, onların şaman ideoloji ve pratiğinin farklılıkları gibi benzer, hatta aynı eski köklü fenomenlerinden de bahsedebilir ve bahsetmeliyiz. İlk olarak şaman yeteneğinin tevarüsü³⁴ ve şaman fikirlerinin tabiat kültürüyle olan bağlantısı. İşte bu özellikler, iki grubu Sibirya milletlerinin Şamanizm'i ile yakınlaştırmaktadır. Sibirya ve Orta Asya ve Kazakistan Şamanizmleri arasında belli özellikleri arasında bağlantılar kurulmuş durumdadır. İşte bundan dolayı, E.R. Tenişev'in Sarı Uygurlardaki Şamanizm'in, Sibirya halklarının ve Doğu Türkistan Uygurların Şamanizmleri arasında yer aldığı konusundaki görüşlerini şimdilik kesin bir bilgi olarak kabul etmememiz lazımdır³⁵.

Şimdi, S.E. Malov'un dikkatini çektiği, Şamanizm öncesi doğa kültürüne dayalı Şamanizm köklerine değinelim. O, şöyle yazmıştı: “Burada (Doğu Türkistan'daki Uygurlarda) bayrak – Sibirya Türk kabilelerinde akağacın dalı gibidir. Sarı Uygurlarda ibadet değişik renkli kurdelelerle süslü iğde ağacının yanında yapılırdı.”³⁶ Bu durumda, Doğu Türkistan Uygurların bayrağı (*myz*) sembolik ve fonksiyon yönünden Sarı Uygurların (*jaxka*) adlı kurdelelerle sarılı küçük ağaç arasında tam benzerlik vardır. Bu “dünya ağacı” veya “şaman ağacı” “yüksek dünya” ile şamanın bağlantısını sembolize ederdi³⁷. Her halde bundan dolayı, S.E. Malov *jaxka* sözüne (soru işaretli olsa dahi) “semalar”, “yüksek çevreler” şeklinde manalar yüklerdi. (*jaxka* ağacının dört parçasından birisi) mavi ağaç veya çubuğun adı - *тыр* ‘Samanyolu’ da “Yüksek alemle” olan bağlantıyı kanıtlıyor. Sarı Uygurlarda *кан теңир* şamanların büyük tanrısıdır, yani semalar tanrısı (“sema-çar” kelimeler karşılığı). Buradaki Şamanizm'de Eski Türk Gök kültürünün canlı kalıntılarının bulunduğunu hemen hemen şüphe etmeden söyleyebiliriz. Sarı Uygurların çağrılarında güneşe, aya, şimşek gönderen tanrıya yönelişlerini görebiliriz³⁸.

Gök kültürünün izlerini Doğu Türkistan Uygur şamanlarının çağrılarında da görebiliriz. Onlar semaya yönelirken³⁹ veya dev ve perilere yalvarırken şöyle derler: “Bulutlara çıkarlar! Semalara uçanlar!”⁴⁰.

³² Bk.: Orta Asya ve Kazakistan Halkları. M., 1963 (Dünya Halkları. Cilt 2), “Uygurlar” bölümü, s. 489.

³³ G.P. SNESAREV. İslamiyet Öncesi Horezm Özbeklerinde İnanç ve Törenler, s. 43-55; bk. : İslamiyet Öncesi Orta Asya'daki İnanç ve Törenler. M. , 1975 (O.A. SUHAREVA, O. MURODOV, V.N. BASILOV ve K. NIYAZKILIÇEV'in yazıları); T.D. BAYALİYEVA. Kırgızlarda İslamiyet Öncesi İnançlar ve Onların Kalıntıları; V.N. BASILOV. Orta Asyanın İslamiyet Öncesi Kültürlerin Araştırma Problemleri. – Ateizm ve Din: Tarih Problemleri ve Çağdaşlık. 2. Baskı. M. , 1974, s. 373-383; aynı yazar. Taşmat-bola. – S.A. 1975, No: 5, s. 112-124.

³⁴ S. E. Malov . Sarı Uygurlardaki Şamanizm Kalıntıları, s. 61,64; Doğu Türkistanın Sartlarında Şamanizm, s. 10, 12.

³⁵ E. R. TENİŞEV. Orta Asya Şamanizmi Hakkında. – Tarihsel-Filolojik Araştırmalar. Akademi Üyesi N. İ. KONRAD'ın Anısına Yazılar Derlemesi. M. , 1974.

³⁶ S. E. Malov . Sartlarda Şamanizm, s. 16.

³⁷ bu G. P. SNESAREV'in dikkatini çekmişti (İslamiyet Öncesi İnançların Kalıntıları, s. 52).

³⁸ S. E. Malov . Şamanizm Kalıntıları, s. 62, 65, 68, 70.

³⁹ N. PANTUSOV. Tarançili Bahşiler. Peri oynatmak (bahşilerin oyun ve tedavi metotları). – “Türkistan RGO'nun Haberleri”. 6. Cilt. Taşkent, 1907, s. 40.

Bu bağlamda otorite sahibi ilim adamı L.Y. Ştrnberg'in fikrini nakletmek yerinde olur: "Gök Tanrısıyla her karşılaştığımız defa, şu veya bu halkın bu tanrıyı nasıl tasvir ettiğini çok iyi analiz etmemiz gerekir. Bu analiz sonucunda semanın soyut bir şey, genel anlamda tanrı olduğunu anlıyoruz. Gerçek tanrılar ise, soyut tanrı fikrinin oluşmasında temel olan tanrılardır. Gök tanrı kültürünün temelinde güneş kültü, Çoban yıldızı kültü v. s. yatmaktadır."⁴¹

Eğer Doğu Türkistan Uygurlarındaki (Orta Asya halklarında olduğu gibi) şaman ayinlerinin temelinde insan hastalığını hayvanlara (güvercin, tavuk, koyun), köpeğin, şahinin kafatasına, kuklaya "geçirme" veya "göçü" ise, Sarı Uygurlarda bu fikir başka bir şekilde takdim ediliyordu. Yukarılarda bahsedildiği gibi, şaman, kokulu tütsüler yakarak hayvanları "kutsallaştırırdı".

Doğu Türkistan ve Orta Asya Şamanizm'inin bağları konusunu açmışken, "çiltan" adlı şaman ruhlar kategorisine değinmeden geçemeyiz. Daha önce zikredilen E. R. Tenişev'in yazısında, Kuçar'da şamanın baş hamisi (peri) *Qix çiltan* diye adlandırılırdı. Bu ruhlar hakkında N. Pantusov kendi çalışmalarında da zikreder. Yazdığına göre, kırk çiltan şerefine şaman ayini sırasında aşağıda "myza" iki mum yerleştirilirdi, ayinin sonunda "40 yaratık (*чильтен хакларга*) için 7 ekmek ve 7 küçük pide adak edilirdi."⁴² Böylece, çiltanlar, şaman merasimlerinin katılımcıları olarak 70 yıl önce fark edildi. Bundan dolayı V.N. Basilov'un ilgi çekici çalışması bizi hayrete düşürdü. Onun araştırmalarına göre: "şaman ruhlarının iki yeni kategorisi keşfedildi: 40 dev ve çiltanlar"⁴³. Bu yanlış anlamadır. Buna rağmen, yazar çiltanlar, kırk dev gibi motiflerin eski dinî inançlar kaynaklı olduğunu iddia ediyor. "Netice olarak, şaman kültürünün yerel eski kökleri hakkında bahsedebiliriz"⁴⁴.

S.E. Malov'un, çok ilginç konulara değinen etnografik araştırmalarına kısaca değinerek değerlendirmelerin sonuna gelmişken, sadece yayımlanan eserlerin incelendiğini belirtmemiz gerekir. Büyük olasılıkla, S.E. Malov'un henüz yayınlanmamış, sefer gidişatını anlatan günlük kayıtlar şeklindeki "Batı Çin Türkleri arasında 1906-1911 ve 1913-1914 yıllar arasındaki seferler. Müslüman Uygurlar, Budist Uygurlar ve Salarlar" adlı eserinde daha çok şey bizleri bekliyordur (eser büyüklüğü –yazar eliyle 30 sayfa)⁴⁵. Değerlendirdiğimiz şeyler bile S. E. Malov'un bizzat kendisi tarafından yapmış olduğu araştırmalar, etnografya ilmine çok büyük katkılar sağladığını kanıtlıyor. Tıpkı büyük Rus şarkiyatçıları, kendi öncülleri, hocaları ve meslektaşları olan Ç.Ç. Valihanov, V.V. Radloff, N.F. Katanov, A.N. Samayloviç ve K.K. Yudahin'in eserleri gibi, S.E. Malov'un eserlerinin de etnografya tarihinde iz bırakacak kaynak eserler oldukları konusunda şüphe yoktur.

Çeviren: Bahtiyar ABDILDAYEV

⁴⁰ S.E. Malov . Sartlarda Şamanizm, s. 3.

⁴¹ L.Y. ŞTERNBERG. Etnografya Dünyasında İlk Din. L. , 1936, s. 508.

⁴² N. PANTUSOV. Tarançili Bahşiler. , s. 39, 46.

⁴³ V.N. BASİLOV. Araştırmanın Bazı Problemleri, s. 379, 382.

⁴⁴ Aynı yerde, s. 382.

⁴⁵ E.İ. UBRİYATOVA. S.E. Malov 'UN Bilimsel ve Toplumsal Faaliyetleri. – Türkoloji Derlemesi. 1. M. -L., 1951, s. 9.